

Barbara Horejs: *Das prähistorische Olynth. Ausgrabungen in der Toumba Agios Mamas 1994–1996. Die spätbronzezeitliche handgemachte Keramik der Schichten 13 bis 1.* – B. Hänsel (ur.), *Prähistorische Archäologie in Südosteuropa* 21. Verlag Marie Leidorf, Rahden/Westfalen 2007. ISBN 978-3-89646-592-4. 407 str., 152 tabel, 185 slik, 1 CD-ROM.

Raziskave o prostoročno izdelani keramiki iz najdišča Toumba Agios Mamas je Barbara Horejs opravila za svojo doktorsko disertacijo leta 2004 na *Institut für Prähistorische Archäologie der Freien Universität Berlin* ter jo leta 2007 objavila v seriji *Prähistorische Archäologie in Südosteuropa* kot prvo iz korpusa študij o najdišču Agios Mamas (do sedaj so tudi izšla dela: Becker in Kroll 2008; Hänsel in Aslanis 2010). V poročilu predstavljam predvsem poglavja, ki utegnejo biti koristna za obdelavo keramike pri nas.

Arheološko najdišče Toumba Agios Mamas se nahaja na območju Grške Makedonije, na obali polotoka Halikidika, nedaleč od starogrškega Olinta. Interpretirano je kot prazgodovinski Olint, iz časa pred grško kolonizacijo in je torej predhodnik znamenite starogrške kolonije. Je edino makedonsko najdišče z raziskano kontinuiteto v poselitvi od neolitika do starejše železne dobe. Raziskave na Toumba Agios Mamas so potekale med leti 1994–1996 pod vodstvom prof. dr. Bernharda Hänsla (*Freie Universität Berlin*). Razne študije o najdišču so oziroma še bodo opravili in objavili po posameznih sklopih različni avtorji v seriji *Prähistorische Archäologie in Südosteuropa*.

Horejsova je v svojem delu obravnavala okrog 40000 keramičnih kosov iz 2423 stratigrafskih enot, od katerih jih je 10678 tipološko opredelila in v publikaciji tudi kataloško predstavila. Na tej bazi je opravila tipološke, statistične in kronološke analize.

Objava je razdeljena na tri dele. Prvi del predstavlja študijo gradiva in obsega 11 poglavij. Vsako poglavje ima obsežen povzetek v grškem jeziku. V drugem delu so tabele in table. Tretji del predstavlja opisni del kataloga in je knjigi priložen na CD-ROM-u, kar je dobra rešitev za prihranitev tiska obsežne baze podatkov.

Prvo poglavje je uvodno. Predstavljeno je najdišče, raziskano na območju 30 ha. Stratigrafsko je razslojeno na 18 horizontov, ki so nastali v časovnem razponu od zgodnje/srednje bronaste dobe (horizont 18), srednje bronaste dobe (horizonti 17–14), pozne bronaste dobe (horizonti 13–2) do starejše železne dobe (horizont 1+0). Namen študije je bil s statistično metodo obdelati prostoročno izdelano keramiko pozne bronaste dobe, predstaviti njene značilnosti oziroma posebnosti ter prikazati njen razvoj na najdišču Toumba Agios Mamas. Horejsova je že na začetku opozorila na nekatere težave svoje študije, ki se tičejo tako kronološke kot stratigrafske opredelitve nekaterih keramičnih najdb. Težava je videla tudi v dejstvu, da mikenska in minijska keramika še nista objavljena.

V drugem poglavju so predstavljeni metodološki postopki in izdelava dokumentacije. Tu je Horejsova pokazala na problematiko in možne rešitve, kako operirati z velikim številom keramičnih fragmentov. Oprla se je na objave naselja Kastanas (Hochstetter 1984; Alsanis 1985; Jung 2002), kjer so se raziskovalci ravno tako spoprijeli z veliko količino obravnavanih predmetov.

Keramika je bila obravnavana glede na tri osnovne kriterije, tj. glede na obliko posode, opredelitev odlomka posode in tehnološke lastnosti. Temu je bil prilagojen metodološki postopek evidentiranja najdb.

Za potrebe obdelave je bila v programu Access (Microsoft) izdelana računalniška baza podatkov. Bazo sestavlja več obrazcev, v katere so vnašali podatke o predmetih po vnaprej določenih kriterijih: številka predmeta, podatki o najdišču, podatki o predmetu (oblikovna skupina, tip, varianta, mere, odstotek ohranjenosti predmeta, število fragmentov, tehnološke lastnosti keramike, grafični podatki, opis, datacija). Zaradi preglednosti so podatki obsežno grafično in tabelarno predstavljeni.

Keramično gradivo je bilo za potrebe tipološke obdelave izrisano. Tisoč kosov je bilo s svinčnikom narisanih že med izkopavanji. Da bi prihranili čas pri risanju, so uporabili nov način dokumentiranja. Izrisan je bil le profil posod in drugih keramičnih predmetov v pravilnem (rekonstruiranem) naklonu, kjer je bilo mogoče, je bil rekonstruiran premer posod, nato pa predmet fotografiran z digitalnim fotoaparatom. Sledili sta obdelava v programu AutoCAD in umestitev fotografije v risbo. Izbor je predstavljen na tablah v drugem delu knjige. V publikaciji je uporabljena ustaljena grška terminologija za keramiko pozne bronaste dobe (kar pomeni čas od 1600 do 1065 BC).

Ker posamezni horizonti niso bili izkopani v enaki meri, je Hänsel izdelal koeficient za preračun absolutne količine najdb in za njihovo kalibriranje glede na raziskan volumen posameznega horizonta. Z ustreznimi koeficienti je nato Horejsova lahko izdelala grafične prikaze količinske porazdelitve najdb po horizontih, ne glede na razlike v izkopanih kubičnih metrih. Da bi bilo to bralcu razumljivo in preverljivo, je grafom dodala še tabele s podatki – absolutnimi številkami ter podatek o tem, katere keramične skupine so obravnavane.

Študija Barbare Horejs ni usmerjena v razpravo o zgodovini raziskav pozne bronaste dobe z območja Grške Makedonije, saj je bila ta že predstavljena v drugih publikacijah (glej predvsem objave najdišča Kastanas v seriji *Prähistorische Archäologie in Südosteuropa*), vendar pa je v tretjem poglavju natančno predstavila raziskave ter kritično obravnavala znanstvene publikacije po posameznih regijah (osrednja Makedonija, zahodna Makedonija, Tesalija, Epir, Albanija, republika Makedonija, vzhodna Makedonija in Trakija, Bolgarija ter Troja), predvsem raziskave o prostoročno izdelani poznobronastodobni keramiki.

V četrtem poglavju so predstavljeni keramični razredi in skupine lončarske mase. Pri tem in naslednjem poglavju bi opozorila na usklajevanje terminov, ki se uporabljajo pri opredelitvi keramike v različnih jezikih. Pri nas se je s korelacijo terminologije za slovenski, nemški in angleški jezik ukvarjala predvsem Milena Horvat (Horvat 1999, 217–233), s problematiko terminologije za prazgodovinsko keramiko pa tudi drugi (naj omenim le Dular 1982 in Dular 2002, 143–159). V pričujočem poročilu uporabljam predvsem izraze iz terminološkega slovarja Horvatove, za manjkajoče skušam podati ustrezen prevod, s tem, da ponekod zaradi možnosti preverjanja v opombah ohranjam izvoren nemški izraz. Za pomoč pri korelaciji sem upoštevala še druge objave Barbare Horejs (Horejs 2010, 15–23).

Z najdišča Agios Mamas je Horejsova opredelila 5 glavnih razredov prostoročno izdelane keramike: groba keramika (vključki v glini so veliki in vidni s prostim očesom, površina posod je bila pred žganjem le grobo obdelana, okrašena je z glavnicičenjem oziroma metličanjem), fina keramika (vključki v glini so vidni le s povečevalnim steklom, površina posod je bila zglajena s trdim predmetom ali z mehko krpo, da je dobila sijaj), inkrustrirana keramika (podobna je fini keramiki, ima značilen okras), mat slikana keramika (nem.: die mattbemalte Keramik, angl.: matt-painted pottery; površina je gladka, poslikana z mat barvo), posnetki minijske keramike. Izdelala je grafično ponazoritev, koliko v procentih predstavlja na najdišču vsak od teh razredov ter odstotek določenega razreda keramike v posamezni plasti.

Vsako lončarsko maso je opredelila s kombinacijo 6 faktorjev, ki se lahko od predmeta do predmeta razlikuje. Ti faktorji so: trdota, luknjičavost (na razliko med luknjičavostjo in poroznostjo je opozorila tudi Horvatova: Horvat 2008, 169; Rice 1987, 352–353), prelom, barva, obdelava površine in primesi v lončarski masi (imenovane tudi neplastične surovine). Trdota keramike je določena po Mohsovi lestvici in ločena v 3 razrede. Luknjičavost je glede na velikost luknjic razdeljena v 5 razredov. Prelom pa je glede na vizualne lastnosti opredeljen v 4 razrede. S pomočjo Munsell Soil Cart je bila določena barva notranje in zunanje površine ter preloma keramike. Zelo izpoveden je faktor "obdelava površine", predvsem pri iskanju paralel z drugih najdišč, veliko pa pove tudi o navadah prazgodovinskih lončarjev. Horejsova se je na tem mestu dotaknila tudi problematike rabe nekaterih tērminov, predvsem "glajena" in "polirana" površina, ki so večkrat v literaturi napačno rabljeni oziroma prihaja glede tega do nejasnosti. Tabelarno je predstavila terminologijo v angleškem, nemškem in grškem jeziku, ki jo različni avtorji uporabljajo za obdelavo površine keramike (pri nas o tem Horvat 1999, 217). Za obdelavo keramike iz Toumba Agios Mamas je opredelila več možnih kombinacij obdelave površine: fino brisana, grobo brisana, fino/srednje zglajena, engobirana, zelo fino zglajena in inkrustrirana, fino polirana in inkrustrirana, fino brisana in polirana, grobo brisana in okrašena. Razdelitev je opravila tudi glede na različni okras na površini keramike: aplik, vrezi in kanelure, vtisi. Faktor "primesi" je opredelila s tipom delcev, njihovo obliko, velikostjo in pogostnostjo. Določanje teh delcev je bilo zaradi pomanjkanja petrografskih analiz težko, zato je pri nejasnih primerih delec določila le glede na barvo. Natančni opisi in makrofotografije površine ter zbruski preloma keramike so predstavljeni v drugem delu knjige.

Glede na faktorje lončarske mase so keramični razredi razdeljeni na več skupin. V objavi so številni grafični prikazi, ki kažejo, kolikšna (številčna ter procentualna) je zastopanost teh skupin v posameznih plasteh na najdišču, ter obsežna razlaga teh rezultatov. Groba keramika je tako glede na lončarsko maso razdeljena v 17 različnih skupin, fina keramika v 6, v 9 različnih skupin je mogoče uvrstiti inkrustrirano keramiko, slednja npr. predstavlja le 2 % vsega keramičnega repertoarja z najdišča.

Poglavje se zaključuje z raziskavo o fenomenu inkrustrirane keramike. Podana je karta razprostranjenosti te keramike za območje Balkana, pokazana je vrzel v stanju raziskav in objav predvsem za območje vzhodnega Balkana. Horejsova

je obravnavo usmerila v problematiko izvora inkrustrirane keramike na tem območju ter njeno prostorsko ter kronološko razmejitev. Načela je tudi vprašanje o avtohtonem izvoru inkrustrirane keramike v vzhodni in osrednji Makedoniji, kar je namreč predmet diskusij, ter vprašanje o zunanjih vplivih nanjo. S tega območja je namreč inkrustrirana keramika poznana že v starejši in srednji bronasti dobi, vprašanje pa je, v kolikšni meri gre za nadaljevanje izdelave tovrstne keramike v pozno bronasto dobo, kajti kontinuiteto je težje oceniti. Pokazala je tudi na obstoj komunikacijskih mrež v prostoru med Donavo in Egejskim morjem, kjer se je ta keramika izdelovala in bila razširjena.

V petem poglavju se je posvetila tipološki raznovrstnosti keramike ter njenim oblikovnim skupinam. Prikazala je dobro strukturiran sistem tipov in njihovih različic, pri čemer se je izognila kompliciranemu poimenovanju. Oprla se je predvsem na delo Alix Hochstetter (Hochstetter 1984). Namen tega poglavja je bil odgovoriti na vprašanja o spektru keramičnih oblik na najdišču (v plasteh 13–1) ter možnih primerjavah s keramiko centralne Makedonije in sosednjih pokrajin, ki bi lahko razrešile vprašanja v zvezi s kronološkimi vprašanji in medkulturnimi stiki. Mat slikano keramiko in posnetke minijske keramike je obravnavala v ločenih poglavjih.

V obravnavo je vključila približno 1500 značilnih kosov, na osnovi katerih je nato opredelila tudi bolj fragmentirane dele. Keramiko je glede na obliko razdelila na 4 velike skupine ter na več tipov in njihovih variant: odprte oblike posod (skodele, sklede, kantarosi/čase, piraunosi), zaprte oblike posod (amfore, vrči, pitosi), "karakteristični deli posod" (ročaji, dna, aplik in okrašeni deli, dulci) in posebne oblike (cedila, pokrovi, miniaturno posodje, pekači).

Tipološka razdelitev se nekoliko razlikuje od tiste v objavi keramike z najdišča Kastanas, saj je bilo gradivo s Toumba Agios Mamas bistveno bolj fragmentirano. Brez opredelitve skupine "karakteristični deli" bi bil večji del keramike izpuščen iz ožje obravnave. Skupno je Horejsova obravnavala 10678 fragmentov iz 2423 najdiščnih enot. Posamezne oblikovne skupine keramike imajo zaporedne kataloške številke (npr. sklede kat. št. 1–97), predmeti so na tablah razporejeni po horizontih.

Vsaki oblikovni skupini, razdeljeni na tipe in različice, je posvetila obširno samostojno podpoglavje. Razlagi in statistični obdelavi keramike je dodala tudi obsežen grafični del. Izdelala je tipološke tabele, za nekatere tipe oziroma njihove variante je na kartah prikazala razprostranjenost (za območje južnega Balkana v pozni bronasti dobi), pri posameznem tipu je grafično prikazala številčno zastopanost posameznih variant pa tudi njihovo zastopanost znotraj horizontov. S tem je tipe posod oziroma njihove variante natančneje časovno opredelila. Nekaterim tipom je v objavi dala večji poudarek, predstavila je nova dognanja, do katerih je prišla. Poglobljene obravnave, predvsem glede izvora in datacije, so bile tako deležne "wishbone" sklede. Druga podrobneje obravnavana skupina so kroglasti kantarosi ter njihov okras. Obširneje je predstavila še problematiko o piraunosih, tj. posebnih predmetih, ki so v slovenski literaturi večkrat imenovani tudi prenosna ognjišča oziroma prenosne pečke (o tem pri nas nazadnje Pavlovič 2008, 479–488; za do leta 2009 objavljene piraunose s slovenskih najdišč glej Gerbec 2009, 77–83;

predlog poimenovanja posameznih odsekov prenosnih pečk pa je podala Grahek 2009, 184, sl. 85 A). Obravnava je pokazala, da je ta skupina dokaj homogena, vsaj glede lončarske mase. Pogost dodatek v glini je bila sljuda (kar pri tretjini kosov). V zvezi s tem je podala nekaj ključnih vprašanj: ali to morda kaže na to, da je bila lončarska masa za izdelavo piraunosov pripravljena po posebnem postopku oziroma recepturi, z drugimi dodatki kot za ostale predmete in ali so jo morda celo kopali v drugem glinokopu. Izdelala je karto razprostranjenosti piraunosov za območje južnega Balkana. Ti imajo izvor v karpatskem prostoru, v srednji oziroma pozni bronasti dobi, ideja je torej od tam, na območju južnega Balkana pa so to lončenino lokalno izdelovali. Očitne so podobnosti med Makedonijo oziroma južnim Balkanom ter obdonavskim prostorom.

Po enakem principu je obravnavala skupino "karakteristični deli posod". Odlomke ročajev, okrašenih delov in dnov je razdelila v različne tipe in variante, razmerje med posameznimi variantami je prikazala z grafi. V skupini "posebne oblike" je zajela tudi posamezne, edinstvene predmete, za katere je podala grafični prikaz zastopanosti po horizontih.

V šestem poglavju o posnetkih minijske keramike je deloma obravnavala tudi kose na lončarskem vretenu izdelane prave sive minijske keramike, podala njihovo definicijo in terminološko problematiko ter opredelila posnetke in njihovo namembnost.

Prava minijska keramika je bila že med izkopavanji pobirana in posebej hranjena. Gre za keramiko, izdelano na lončarskem vretenu v srednji bronasti dobi v Grčiji. Nahajala se je v horizontih 18–14, samo en kos je bil najden v horizontu 13. Študijo o minijski keramiki pripravlja Aslanis in bo objavljena v posebnem zvezku *Prähistorische Archäologie in Südosteuropa*. Že med začetnimi raziskavami in dokumentiranjem so opazili, da so med pravo minijsko keramiko tudi prostoročno izdelani posnetki, predvsem v horizontu 13, zato so ti tudi vključeni v raziskave Barbare Horejs. Vendar je Horejsova opozorila, da je ta raziskava brez poznavanja dela o originalni minijski keramiki težavna in nepopolna, zato je pri obravnavi posnetkov minijske keramike na kratko predstavila tudi problematiko prave minijske keramike, temeljna dela, ki jo obravnavajo, njeno razprostranjenost in razvoj ter s tem v povezavi kronološko shemo heladske dobe osrednje in južne Grčije. Najdba in raziskave tovrstne keramike na poznobronastodobnem makedonskem naselju Toumba Agios Mamas omogoča korelacijo s kronologijo osrednje in južne Grčije. Ta keramika namreč izvira in je značilna za starejše plasti najdišča, v mlajših pa je pomembna predvsem mikenska keramika.

Horejsova je v tem poglavju opozorila tudi na sam izraz "minijski" in problematiko "minijske keramike". Še po 120 letih raziskav je namreč na določena vprašanja težko odgovoriti. Minijska keramika na splošno označuje vodilni tip keramike v srednji bronasti dobi v celinski Grčiji. Izraz izvira iz časa Schliemannovih izkopavanj t. i. Minyasove grobnice v Orchomenosu. V podpoglavju o pravi minijski keramiki je predstavila tudi njen spekter oblik ter tipov. Prostoročno izdelani posnetki imitirajo glineno maso, oblike ali okras prave, na lončarskem vretenu izdelane minijske keramike. Na najdišču Toumba Agios Mamas gre torej za spoj lokalnih in tujih minijskih elementov, ki so

se v kratkem obdobju pojavljali skupaj, samo imitiranje je bilo torej kratkotrajno.

V naslednjih podpoglavjih je predstavila posamezne oblike tovrstne keramike, ki jih je obravnavala glede na enake faktorje, kot že predstavljeno prostoročno izdelano keramiko (poglavje 4). Posnetke minijske keramike je razdelila v 7 skupin. Karakteristike posamezne skupine je predstavila v tabeli. Teh 180 kosov je razporedila med amfore, skodelice, sklede in kantarose/čaje. Gre za dokaj dobre lokalne posnetke. Ker so slabo ohranjeni, jih je lahko le deloma razdelila glede na tipe oziroma variante. Prikazala je tudi, katero vrsto minijske keramike je posamezen lokalni tip imitiral.

V šestem poglavju je obravnavala še kronologijo najdišča ter njegov odnos s sosednjimi pokrajinami. Importirana in na lončarskem vretenu izdelana minijska keramika kaže v srednjem heladskem obdobju na neposredne stike s centralno in južno Grčijo. Prikazan je vpliv minijske keramike na proizvodnjo keramike v Toumba Agios Mamas, ki pa je imela tudi pomembno vlogo pri posredovanju srednjebronastodobnih vplivov z območja srednje Grčije naprej proti severu.

Sedmo poglavje o mat slikani keramiki iz Makedonije in Tesalije predstavlja morda najpomembnejši prispevek. V njem je avtorica to vrsto keramike opredelila, prikazala je način dokumentiranja, njen razvoj in videz, trajanje ter razprostranjenost. Velik del je posvetila tudi tipološki analizi oblik in okrasov. Podala je tudi kratek pregled zgodovine raziskav te keramike v severni Grčiji ter analizo trenutnega stanja raziskav. Problematiko mat slikane keramike je, predvsem še zaradi starih tez, na tem mestu detajlno preučila. Tovrstna keramika je bila namreč prvič objavljena že leta 1930 in takrat je prišlo do različnih mnenj, predvsem glede njenega izvora ter odnosa med sosedskimi regijami severne Grčije. Z njeno analizo v sklopu stratigrafske obravnave, ki jo omogoča Toumba Agios Mamas, je mogoče podati nove odgovore na že stara zastavljena vprašanja, predvsem s kronološke perspektive.

Mat slikana keramika se od ostale poznobronastodobne keramike s Toumba Agios Mamas loči po nekaterih oblikah, lončarski masi ter značilni ročno poslikani površini. Gre za dokaj homogeno skupino, ki poleg treh importiranih kosov in importirane mikenske keramike, predstavlja edino poslikano keramiko s tega najdišča. Skoraj vsa mat slikana keramika je izdelana prostoročno. Da bi dobili celoten pregled oblik in ornamentov, je Horejsova vse kose (ne glede na kontekst) dokumentirala po sistematiziranih obrazcih. Za lažje operiranje z vsemi podatki je uvedla kodiranje: ime – AG, okras (razdeljen na več tipov) – tiskana črka, barva – mala tiskana črka, lokacija okrasa. Baza te keramike obsega 1317 odlomkov, le del teh izvira iz kronološko opredeljenih plasti.

Čeprav je ta skupina na prvi pogled relativno homogena, je mogoče ločiti različne izdelke. Glede na makroskopsko analizo jih je razdelila na 7 skupin (po enakih faktorjih, kot je bilo predstavljeno v poglavju 4). Grafično je predstavila procent zastopanosti posameznih skupin ter procent zastopanosti posamezne skupine po horizontih (horizonti 2–6, prej in kasneje se ta keramika ne pojavlja).

Ta skupina keramike je monohromna, z izjemo treh odlomkov, ki kažejo sledove dvobarvnega okrasa. Spekter

barv gre od rdečkastorjave do rdeče, od vijolične do črne. Grafično je prikazala pogostost uporabe posamezne barve. Kemijske analize, ki bi pokazale, katere snovi so uporabljali za barve, niso bile izdelane.

Tudi za lažje določevanje okrasa je izdelala posebno kodiranje. Okras je razdelila na 55 različnih motivov ter ga sistematično tabelarno in opisno predstavila. Dodala je nekaj novih poimenovanj za motive, ki nimajo ustreznih primerjav.

Oblikovno je keramiko razdelila na amfore, vrče, skodele, skleda in kantarose/čaše. Posamezno skupino je razdelila še na tipe in variante, pri nekaterih oblikah je zaradi velike fragmentiranosti posebej tipološko obravnavala še njihove karakteristične dele (ročaji, dna idr.). Grafično je prikazala procent zastopanosti posameznih tipov ter variant glede na horizont. Pri vsakem od tipov je obravnavala tudi okras, še posebej natančno za amfore, saj so te najpogostejša oblika mat slikane keramike. Posebej je razdelila tudi razvoj, kompozicijo in sintakso okrasnih motivov, saj je bilo kljub temu, da je vsak kos edinstven, mogoče ugotoviti nekaj ponavljajočih se kompozicij. Analiza okrasa na amforah je tako pokazala dvostopenjski razvoj, časovne razlike pa je podprla tudi tipološka študija.

Tabelarno je predstavila pojavljanje določenega okrasa oziroma motiva na posameznih oblikah keramike. Nekateri tipi so se uporabljali le krajši čas in kažejo notranji kronološki razvoj. Grafično je prikazala zastopanost te keramike po posameznih horizontih (pojavlja se v horizontih 7–1+0) ter zastopanost posameznih tipov v okviru horizonta.

Štirje tipi te keramike sestavljajo komplet (amfora, skleda, skodela, kantaros), ki ga razlaga kot jedilni servis. Predstavljeno je razmerje med novimi in lokalnimi oblikami te keramike po posameznih horizontih.

Kritično je predstavila objavljeno literaturo o mat slikani keramiki: pojav izraza, tehnološke lastnosti keramike, datiranje ter različne teorije o etničnih procesih na Balkanu. Prikazala je regionalno problematiko o pojavu, lastnostih vse poznobronastodobne mat slikane keramike ter različnosti v njeni široki razširjenosti, saj se pojavlja od Bolgarije na severu do Argolide in Lakonije na jugu. Glede na zgostitve v njeni razprostranjenosti je bilo potrebno razpravljati o vsaki geografski regiji posebej. Pri njihovi opredelitvi se je Horejsova osredotočila na naslednje: oblike posod ter okras, potencialne skupine z notnim dekorativnim stilom, datiranje in trajanje mat slikane keramike, povezave z mikensko keramiko. Analiza poznobronastodobne mat slikane keramike je tako vodila k opredelitvi 8 mikroregionalnih slogov te skupine.

Genezo in razvoj poznobronastodobne mat slikane keramike obravnavata dve nasprotujoči si teoriji. Prvo je zasnovala Hochstetterjeva. Po njenem gre za posnemanje mikenske keramike iz južne Grčije. Nasprotno razlago ponuja Julia Vokotopoulou, ki pravi, da gre za neposreden prenos srednjeheladskih elementov iz osrednje in južne Grčije v severno Grčijo. Pri iskanju odgovorov o izvoru je potrebno izhajati iz podatkov, ki jih dajejo najstarejše skupine mat slikane keramike. Horejsova se je oprla predvsem na rezultate, ki jih je dala študija okrasa (tabela ujemanja motivov srednje- in poznobronastodobne mat slikane keramike), tako da ona vidi poznobronastodobno mat slikano keramiko v smislu kontinuitete srednjebronastodobne keramike, ki se je počasi širila iz osrednje Grčije na sever.

V 8. poglavju je predstavljena importirana keramika. Štiri fragmente je Horejsova opredelila kot tuje elemente znotraj keramičnega spektra iz Toumba Agios Mamas, torej kot importirane kose. Fragmenti pripadajo skodelici vatiske kulture. Ostali fragmenti pripadajo poslikanim skodelicam, ki so drugačne od mat slikane keramike in jih je težko podrobneje opredeliti. Morda gre za uvoz iz južne Grčije.

V devetem poglavju je predstavljena keramika iz plasti 13–1. Prostoročno izdelana keramika iz plasti 13–2 kaže na tri velike razvojne faze, ki so združene v zgodnje, srednje in pozno obdobje. S preprosto tabelo je prikazano, katere plasti pripadajo posameznim periodam ter kakšne so za posamezno periodo značilnosti keramike in arhitekture. Izdelala je tudi tabelo z datacijami C14 analiz. Poudariti je treba, da je Toumba Agios Mamas prvo najdišče v severni Grčiji s stratigrafsko sekvenco za celotno poznobronasto dobo.

V desetem poglavju je prikazan odnos severne Grčije oziroma natančneje polotoka Halkidika do sosednjih regij, kot jih Horejsova vidi glede na lastne raziskave prostoročno izdelane keramike s Toumbe Olynthos.

Enajsto poglavje strne povzetke raziskav o prostoročno izdelani keramiki z najdišča Toumba Agios Mamas.

Območje severne Grčije je bilo, kar se tiče arheoloških raziskav, vedno deležno manj strokovne pozornosti, kot dobro raziskana osrednja in južna t. i. klasična Grčija. Velik prispevek k poznavanju so prinesle prav raziskave Hänsla na najdiščih Kastanas in Agios Mamas ter njihove objave. Monografsko delo Horejsove je torej pionirsko delo na tem področju ter pomembno tudi zaradi metodološkega vidika, kako se spoprijeti z obdelavo takšnega števila keramičnih kosov. Glavna težava pri obdelavi predmetov s tega najdišča je bila visoka stopnja fragmentiranosti keramike in zato je izjemno, koliko informacij je Horejsova vseeno uspela pridobiti iz baze podatkov. Študijo odlikujeta objektivnost in statistična natančnost, obsežne ponazoritve z grafičnimi prilogami, predvsem pa širok spekter primerjalnega gradiva (z območja od južnega Egejskega prostora do Donave ter od Albanije do Troje), spremne analize ter diskusije. V obravnavo sta s tem vključena tako Balkan kot Egejski prostor. Ob tem je Horejsova podala tudi obsežen seznam literature o tej problematiki. Številni grafi, ki prikazujejo t. i. "relativno frekvenco pojavljanja" posod v posameznih horizontih, so preračunani glede na izdelan koeficient. Tako po eni strani dobimo predstavlo, kako se je sicer domnevna frekvenca spreminjala skozi čas, po drugi strani pa pokaže, kakšno je bilo razmerje med različnimi oblikami znotraj posameznega horizonta.

Analize Horejsove in Hänsla so pokazale na tri obdobja v sekvenci pozne bronaste dobe na Toumbi Agios Mamas: Olynth III (horizonti 13–9), IV (horizonti 8–5) in V (horizonti 4–1). Še več odgovorov na nekatera zastavljena vprašanja pa bi ta obsežna študija dala, če bi jo lahko dopolnili z naravoslovnimi analizami keramike (predvsem kemijskimi in petrografskimi).

Teja GERBEC

LITERATURA:

ASLANIS, I. 1985, *Kastanas: Ausgrabungen in einem Siedlungshügel der Bronze- und Eisenzeit Makedoniens 1975–1979. Die frühbronzezeitlichen Funde und Befunde*. – *Prähistorische Archäologie in Südosteuropa* 4.

BECKER, C. in H. KROLL 2008, *Das prähistorische Olynth. Ausgrabungen in der Toumba Agios Mamas 1994–1996. Ernährung und Rohstoffnutzung im Wandel*. – *Prähistorische Archäologie in Südosteuropa* 22.

DULAR, J. 1982, *Halštatska keramika v Sloveniji (Die Grabkeramik der älteren Eisenzeit in Slowenien)*. – *Dela* 1. razreda SAZU 23.

DULAR, J. 2002, Dolnji Lakoš in mlajša bronasta doba med Muro in Savo. – V: J. Dular, I. Šavel, S. Tecco Hvala, *Bronastodobno naselje Oloris pri Dolnjem Lakošu / Bronzezeitliche Siedlung Oloris bei Dolnji Lakoš*. – *Opera Instituti Archaeologici Sloveniae* 5, 143–159.

GERBEC, T. 2009, Prazgodovinska naselbina na Bledu. Najdišče "pod gradom". – *Diplomsko delo, Oddelek za arheologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani*.

GRAHEK, L. 2009, *Keramika iz železnodobne utrjene naselbine – gradišča Cvinger nad Virom pri Stični: tipološka, tehnološka in kronološka analiza*. – *Doktorska disertacija, Oddelek za arheologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani*.

HÄNSEL, B. in I. ASLANIS 2010, *Das prähistorische Olynth. Ausgrabungen in der Toumba Agios Mamas 1994–1996. Die Grabung und der Baubefund*. S prispevki: B. Hänsel, B. Horejs, R. Jung, B. Weninger, M. Pappa, A. Strati. – *Prähistorische Archäologie in Südosteuropa* 23.

HOCHSTETTER, A. 1984, *Kastanas. Ausgrabungen in einem Siedlungshügel der Bronze- und Eisenzeit Makedoniens 1975–1979. Die handgemachte Keramik: Schichten 19 bis 1*. – *Prähistorische Archäologie in Südosteuropa* 3.

HOREJS, B. 2010, Possibilities and Limitations in Analysing Ceramic Wares. – V: B. Horejs, R. Jung, P. Pavúk (ur.), *Analysing Pottery. Processing – Classification – Publication*, *Archaeologica et Mediaevalia* 9, 15–23.

HORVAT, M. 1999, *Keramika. Tehnologija keramike, tipologija lončenine, keramični arhiv*. – *Razprave Filozofske fakultete*, 1999.

HORVAT, M. 2008, Analize. Makroskopska analiza keramičnega zbira s površinskega pregleda najdišča Mrzlo polje. – V: D. Svoltjšak et al., *Mrzlo polje pri Ivančni Gorici*. – *Arheologija na avtocestah Slovenije*, 162–174.

JUNG, R. 2002, *Kastanas: Ausgrabungen in einem Siedlungshügel der Bronze- und Eisenzeit Makedoniens 1975–1979. Die Drehscheibenkeramik der Schichten 19 bis 11*. – *Prähistorische Archäologie in Südosteuropa* 18.

RICE, P. 1987, *Pottery analysis: a sourcebook*. – Chicago, London.

PAVLOVIČ, D. 2008, Prazgodovinski piraunos z Nove Table pri Murski Soboti? – *Annales. Series Historia et Sociologia* 18/2, 479–488.

Leonie Carola Koch: *Die Glasbügelfibeln des 8. und 7. Jahrhunderts v. Chr. aus Etrurien. Ein Beitrag zur eisenzeitlichen Glastechnik und zu den Bestattungssitten des Orientalisanten*. *Universitätsforschungen zur prähistorischen*

Archäologie 190. Habelt, Bonn 2010. ISBN 978-3-7749-3672-0. 334 str., 1 CD ROM.

Študija Kochove predstavlja pomembno dopolnitev slike o fibulah s stekleno oblogo iz starejše železne dobe, o kontekstih, v katerih nastopajo, in o prazgodovinski steklarski tehnologiji. V njej je zbrala in predstavila 190 primerkov iz srednje in severovzhodne Italije, ki pred tem večinoma še niso bili objavljeni. Pridružila jim je sorodne izdelke z jugovzhodnoalpskega območja (Magdalenske gore na Dolenjskem in Brega/Fröga na Koroškem) ter iz Gorsewik na Poljskem, ki so pomenljivi z vidika kulturnih stikov.

V prvem delu najprej obravnava problematiko absolutne kronologije starejše železne dobe v Italiji in primerja različne kronološke sheme z ozirom na aktualno opredelitev Ha B2 v severnoalpskem prostoru, na pojav in razvoj igel z vazasto glavico, pa tudi v odnosu do grške keramike.

Uvodoma razjasnjuje tudi terminološko ustreznost izrazov, kot so steklo, steklena pasta, fritte in fajansa, na katere naletimo v arheološki literaturi. Opozarja, da se izraz "steklo" običajno uporablja za bolj ali manj prosojno snov, medtem ko je za označevanje predmetov iz temne in neprosojne snovi pogosto v rabi izraz "steklena pasta", kar ni zmeraj ustrezno. Steklo je umetna snov s svojimi fizikalnimi lastnostmi, pridobiti ga je moč s taljenjem zmesi kremenčevega peska, sode in drugih sestavin. S segrevanjem postane bolj viskozno in ga je moč oblikovati ter obarvati z različnimi kovinskimi ioni (baker, kobalt). Prazgodovinsko steklo je le redko prosojno, saj so v njem opazni drobceni delci in predvsem plinasti mehurčki. Če je prosojno, pomeni le, da so vse substance steklarske mase popolnoma staljene. Predmeti iz neprosojne steklene snovi, ki še vedno vsebuje kristale kvarcita, pa so bili le vroče modelirani. Razen tega lahko steklo vsebuje substance, ki mu po taljenju povrnejo neprosojnost, kot npr. steklo rumene in bele barve. V nemški literaturi se uporablja izraz "Fritte" bodisi za predmete iz silikatne zmesi ali za proizvode prve faze tehnološkega postopka izdelave stekla. Gre za postopek, ko zaradi segrevanja pri visokih temperaturah pride do taljenja in sprijemanja delcev. Fajansa prav tako predstavlja snov z veliko vsebnostjo silicija, ki je modelirana iz kvarcitne paste in drugih finih primesi s hladnim postopkom. Predmeti iz fajanse niso bili taljeni, temveč so bili ob koncu postopka segrevani, da se masa bolje sprijela in dobila steklasto prevleko. Skratka, predmeti, ki dajejo videz stekla, so lahko modelirani na različne načine.

Osrednja tema te študije so fibule, ki imajo na loku le eno veliko stekleno jagodo, katere jedro je iz temne snovi in okrašeno z belimi ali rumenimi ornamentom. Tovrstne fibule, ki doslej še niso bile deležne podrobnejše analize, je Kochova tipološko klasificirala glede na obliko, velikost in okrasne prvine. Po obliki jih ločuje na dve skupini – prvo predstavljajo primerki, ki so sorodni bronastim fibulam sanguisuga, drugo skupino pa zastopajo primerki z dvema, tremi ali štirimi izrastki na oblogi. Glede na velikost obloge jih je razdelila na štiri razrede, najmanjše jagode merijo 3–5 cm, največje presegajo dolžino 10 cm. Okras je lahko izveden v eni ali dveh barvah (beli in/ali rumeni). Tiste fibule z oblogo, ki posnemajo obliko sanguisuga, so običajno okrašene z motivom "ribje kosti", one z izrastki

pa krasijo očesca oz. koncentrični krožci ter cikcak ali ravnolinjski motivi. Primerkov, ki imajo stekleno oblogo s številnejšimi izrastki, ni upoštevala, ker je te obdelala že ugledna raziskovalka prazgodovinskega stekla Thea Elisabeth Haevernick, ki jih je imenovala "Stachelbügelfibeln". Zanje se v slovenščini uporablja izraz "ježevke", pojavljajo pa se na Dolenjskem in posamični primerki v Este.

Kochova se je posvetila tudi vprašanju postopkov izdelave fibul s oblogo. Za obravnavane primerke domneva, da so bili izdelani na tri načine. Po enem postopku je bilo jedro najprej hladno modelirano okoli rahlo ukrivljene palice; jedro so potem segrevali, pri čemer je zaradi visoke vsebnosti silicija zgornja plast posteklenela. V nekaterih primerih je jedro iz temne grobozrnate zmesi obdano s steklasto prevleko; s to tehniko (*Fritte*) je bilo izdelanih nekaj primerkov iz Emilie-Romagne in en iz Picenuma. Fibule iz južne Etrurije, z območja *Ager Faliscus*, pa imajo jedro, ki je bilo modelirano iz taljenega stekla.

Dekoracija je bila izdelana z ovijanjem viskoznih steklenih nitk bele ali rumene barve na segreto jedro. Znana sta tudi primera, ko je bila okoli jedra ovita bronasta ali bakrena nitka. V oblogo so na koncu z ostrim predmetom (npr. nožem) zarezali vzdolžne kanelure, zato ima taka jagoda presek v obliki rozete. Ta postopek je avtorica tudi nazorno ilustrirala. Plastični okras z izrastki so dosegli z nanašanjem ali izvlečenjem s pomočjo orodja, npr. pincete. Te postopke so v železni dobi uporabljali tudi za izdelovanje steklenih jagod in vijčkov.

V nadaljevanju študije sledi podroben pregled najdišč in kontekstov, v katerih nastopajo tovrstne fibule. Največ fibul s stekleno oblogo (90 kosov) je poznanih iz Bologne in drugih središč iz njene okolice, vendar pa v primerjavi s številom odkritih grobov iz tega časa in v primerjavi s sočasnimi fibulami z jantarno ali koščeno oblogo predstavlja redkost. V Bologni so zastopane na vseh tamkajšnjih grobiščih – Benacci, Arnoaldi, De Luca, Stradella della Certosa, kjer se pojavljajo v časovnem razponu od zadnje četrtine 8. st. do zadnje četrtine 7. st. pr. n. št. Najstarejši kontekst predstavlja grob Benacci 888, v katerem je bil najden primerek, okrašen s spiralno ovito bronasto nitko. Večinoma gre za bogate ženske grobove, ki so vsebovali na desetine fibul, pa tudi uvoženo posodje, kot npr. grob Benacci 119, v katerem je bil najden *skyphos*, uvožen iz Volterre; grob v San Giovanniu pa je bil obeležen celo z nagrobno stelo. Fibule s stekleno oblogo nastopajo običajno v paru in so bile večinoma sežgane skupaj s pokojnico, kar govori za to, da so spadale k oblačilu. Znani pa so tudi posamični dobro ohranjeni primerki, ki nakazujejo, da so morda v Bologni uporabljali tudi ritual ovijanja žar s tkanino, na katero je bilo pripeto okrasje, podobno kot v Verucchiu.

V Verucchiu je zabeleženih skupaj okoli 40 fibul s stekleno oblogo, ki so povečini v zelo dobrem stanju. Izvirajo iz različnih grobišč – Moroni, Le Pegge, Lippi – in so pripadale bogatim ženskim grobovom, ki so vsebovali po več primerkov, tudi take s koščeno ali jantarno oblogo, pa zlate lamele, pektorale, množico jantarnih in steklenih jagod (med drugim jagode tipa Kompolje po Haevernickovi), poleg tega še vijčke, motke, preslice, kultne sekire in v enem primeru celo skarabej s hieroglifi. Okoliščine in lega najdb v teh grobovih govorijo, da je morebiti šlo

za svečana ritualna ogrinjala, na katera je bilo pritrjeno vse to okrasje in s katerim je bila prekrita žara, ki je bila običajno položena v dolij. Po drugi strani pa ti pridatki pričajo o posebni vlogi žensk v tej sredini. Najdene pa so bile tudi v dveh otroških grobovih, v enem je bil nemara pokopan deček. Veliko fibul s stekleno oblogo iz Verucchia je zelo podobnih onim iz Emilie, nekatere druge pa imajo paralele v estenskem prostoru in na Dolenjskem.

Na estenskem prostoru je zabeleženih osem primerkov, v glavnem so zastopani v Este, kjer predstavlja najstarejši kontekst grob Casa di Ricovero 236, datiran v čas okoli leta 700; grob Casa di Ricovero 235 je četrto stoletja mlajši, še mlajši pa je grob Rebato 100, ki je vseboval protokorintski *aryballos* iz druge polovice 7. st. pr. n. št. Najmlajši tip predstavlja t. i. *Stachelbügelfibel* oz. ježevka iz groba Casa Alfonsi 22, ki je datiran v 5. st. pr. n. št.

Na območju matične Etrurije so fibule s stekleno oblogo slabše zastopane. Največ jih je bilo odkritih v Vetuloniji (8 od 17 primerkov), in sicer v okviru bogatih pokopov v Primo Circolo delle Pellice, Secondo Circolo delle Pellice in v Tomba delle Tre Navicelle, ki so datirani v 7. st. pr. n. št. Izdelane se bile v tehniki *Fritte*, pojavljajo pa se v kombinaciji z zlatimi in srebrnimi fibulami. Tomba delle Tre Navicelle predstavlja skeletni pokop, kjer je pokojnica imela par fibul s stekleno oblogo na prsih, preostale so pripadale žganim pokopom. V Volterri so bili najdeni trije primerki, ki pa nimajo znanih kontekstov. V Marsiliani d'Albegna so take fibule izpričane v treh bogatih ženskih grobovih z območja grobišča Banditella, spominjajo pa na izdelke iz Padske nižine, medtem ko je primerek iz Cetone (Chuisi) bolj podoben fibulam iz Vetulonije, ki so bile izdelane v tehniki *Fritte*. Na območju *Ager Faliscus*, ki zajema najdišča Falerii, Narce in Capena, se pojavljajo v okviru bogatih pokopov v sarkofage. Obloge na teh fibulah so bile izdelane iz taljenega jedra. V teh grobovih nastopajo mestoma skupaj s kultno sekiro in drugimi predmeti, na katerih je upodobljena taka sekira. Primerkom iz *Agra Falisca* sta podobni fibuli iz Veio in Picenuma. Fibule iz Veio so datirane v tretjo četrtino 8. st. pr. n. št. in spadajo med najstarejše tovrstne izdelke. Tam so bile najdene v grobu štiriletne deklice v Quattro Fontanili, ki je imela bogato jantarno, stekleno, zlato in bronasto okrasje ter obesek v obliki egipčanske boginje Mut iz redke snovi (*Ägyptisch Blau*). Nekaj fibul s stekleno oblogo je znanih tudi iz Lacija (mednje sodi fragment iz svetišča v Satricumu) ter na drugi strani iz Picenuma.

Fibulam s stekleno oblogo iz Picenuma in Emilie sta podobna primerka iz Fröga/Brega na Koroškem, medtem ko ima obloga za fibulo, ki izvira z Magdalenske gore na Dolenjskem, najboljše vzporednice v izdelkih iz najdišč Verucchio in Gazzo Veronese. Obloga fibule z Magdalenske gore, ki jo hrani Römisch-Germanisches Zentralmuseum v Mainz, je temnomodre barve in je bila modelirana iz peččenega jedra, okras pa je izpadel; kateremu grobu je pripadala, pa ni znano. Najbolj oddaljeno najdišče fibul s stekleno oblogo predstavljajo Gorsewice na Poljskem, kjer je bil najden en primerek z okrasom v obliki "ribje kosti", ki spominja na izdelke iz Padske nižine. Spadal je v moški grob, kar je glede na vse ostale znane kontekste izjemno. Razumeti ga je moč v zvezi z jantarno potjo, ki je povezovala Caput Adriae in severovzhodno Evropo.

Kochova se je v tej študiji dotaknila tudi vprašanja delavnic. Glede na razprostranjenost fibul s stekleno oblogo in njihovo koncentracijo na območju Emilie-Romagne se vsiljuje hipoteza, da drugod predstavljajo import iz te sredine. Vendar pa je podrobnejša analiza pokazala, da med regijami obstajajo razlike v načinu izdelave, kar pomeni, da so jih izdelovali na različnih koncih. Lokaliziranje delavnic je težavno iz več razlogov. Na obravnavanem prostoru steklarske delavnice do zdaj niso arheološke izpričane. Tudi v Frattesini niso odkrili steklarskih peči in orodja za oblikovanje tovrstnih izdelkov. Na same postopke izdelave je tako moč sklepati le iz končnih izdelkov ter s pomočjo etnografskih analogij in na osnovi izsledkov eksperimentalne arheologije. Drug problem je ta, da ni nujno, da so se vse faze tehnoloških postopkov – od pridobivanja stekla do oblikovanja končnih izdelkov – dogajale na istem kraju oz. v isti delavnici. Prepoznavanje različic in tehnoloških postopkov otežuje tudi dejstvo, da so bile nekatere deformirane v ognju zaradi rituala sežiganja pokojnih skupaj s pridatki, kot je bil običaj v Emilii-Romagni.

Prvi primerki fibul s stekleno oblogo so znani že v 8. st. pr. n. št. tako v Padski nižini, estenskem prostoru kot tudi v matični Etruriji. Po obliki in deloma po okrasu se navezujejo na bronaste fibule sanguisuga, kar bi govorilo za to, da so se nemara po njih tudi zgledovali. Na drugi strani so fibule z oblogo, ki jo krasijo izrastki, značilne za severovzhodno Italijo in Verucchio, medtem ko jih v matični Etruriji ni opaziti. Sama tehnologija pridobivanja stekla je bila znana že v času bronaste dobe na širokem prostoru, zato je težko pripisati ta izum eni regiji.

Kochova je svojo študijo opremila z nazornim slikovnim gradivom, ki vključuje razne karte razprostranjenosti, načrte najdišč, grobišč in grobov, številne razpredelnice, grafikone, ilustracije in risbe gradiva. Na priloženem CD so dostopne fotografije večine primerkov, ki so zbrani v katalogu najdb in opisani na podlagi avtopsije. Razen tega objavlja tudi izčrpen katalog grobnih kompleksov, s podatki o spremnih najdbah, o ustanovah, kjer se hranijo, ter o objavah. Študijo pa zaključuje z obsežnim seznamom literature. Iz njene osebne bibliografije je razvidno, da se je v magistrskem delu ukvarjala z upodobitvami ptic v situlski umetnosti. Motiviko situlske umetnosti je obravnavala tudi v objavljenih člankih, medtem ko je bila tema te študije njena doktorska disertacija.

Sneža TECCO HVALA

Markus Helfert: *Groß-Gerau II. Die römischen Töpferereien von Groß-Gerau, "Auf Esch": Archäologische und archäometrische Untersuchungen zur Keramikproduktion im Kastellvicus.* Frankfurter Archäologische Schriften 11, Habelt, Bonn 2010. ISBN 978-3-7749-3638-6. 262 str.

V seriji publikacij Frankfurter Archäologische Schriften, ki ga izdaja Inštitut za arheološke znanosti Goethejeve univerze iz Frankfurta na Majni, je izšla serija zvezkov o najdišču Groß-Gerau. Na lokaciji "Auf Esch", na strateški točki v okljuku reke, je omenjeni inštitut v letih 1998–2000 izkopal del rimskega vojaškega tabora s pripadajočo naselbino in odkril kasnejšo alamansko poselitev. V 9. zvezku

serije je Carsten Wenzel objavil dizertacijo, kjer predstavlja stratigrafske podatke in analizo odkrite arhitekture tabora in naselja. Zvezek 11 je objava dizertacije Markusa Helferta, ki je z najrazličnejših vidikov raziskal odkrite lončarske delavnice v naselju Groß-Gerau.

Čeprav nekaj ostankov nakazuje prisotnost vojske na območju Groß-Gerau v predflavijskem času, pa je bil pravi vojaški tabor postavljen ok. leta 75 n. št. Lesene stavbe so bile konec 1. stoletja spremenjene v zidane objekte, vojska pa je tabor zapustila med leti 115 in 120. Od njegovega nastanka dalje se je ob taboru oblikovalo pripadajoče naselje, *vicus*, ki je bilo s taborom vitalno povezano, saj so prebivalci vojake oskrbovali z blagom in storitvami. Čeprav je veliko vaščanov odšlo z vojaškimi enotami, je naselje živelo še vsaj do tretje četrtine 3. stoletja. V 2. st. se je naselje spremenilo in razraslo v največje naselje v južnem Hessnu. Izven izkopanega območja, se je poselitev nadaljevala tudi od konca 3. st. dalje, kakor kažejo grobovi iz 4. st. Opuščene površine v 4. st. poselijo še priseljeni Germani, med katerimi prevladujejo Alamani. Konec njihovega naselja datirajo v konec 4. ali začetek 5. stoletja.

Med izkopavanji v letih 1998–2000 in z geofizikalnimi raziskavami je bilo odkritih vsaj osem lončarskih peči. Helfert predstavi vse arheološke terenske podatke. Natančneje pa analizira lončarske delavnice 1, 2 in 3, kjer so bili odkriti predvsem ostanki lončarskih peči in jame z odpadnim materialom. Odkriti so le redki ostanki arhitekture, hiš lončarjev. Dolžino stavb in parcel ob glavni ulici pa je možno rekonstruirati.

Medtem ko je bila lončarska delavnica 1 ustanovljena že ob nastanku tabora in naselja, sta drugi dve nastali nekoliko kasneje, okoli leta 90. Vse tri pa so prenehale s svojim delovanjem z odhodom vojske med leti 115 in 120.

Poleg peči, ki so bile skoraj popolnoma vkopane, je bil v delavnici 3 odkrit tudi bazen za pripravo gline. V delu je predstavljena natančna analiza peči, analiza žgalnih tehnik z eksperimentalnim delom, z naravoslovnimi metodami pa so bili ugotovljeni izvori gline v okolici naselja. Na odpadnem keramičnem materialu se je avtor posvetil izdelavi in njenim sledem ter raziskal vse delovne postopke različnih zvrsti keramike.

Vse tri lončarske delavnice so izdelovale grobo in namizno keramiko, predvsem redukcijsko žgane izdelke. Avtor je na osnovi 200 odlomkov ponesrečenih lončarskih izdelkov izdelal tipološke analize in raziskal proizvodnje posameznih peči. Oblikovni spekter posameznih delavnic se je toliko razlikoval, da je avtor preko analogij celo lahko odkril regije, od koder so prišli lončarji. Tipološko je bilo posodje izdelano v klavdijsko-neronski tradiciji renske keramike. S koncem 1. st. in rimsko zasedbo so se pojavile tudi nove vrste keramike, kakor je keramika z marmorjem ali keramika z rumeno sljudo z novimi oblikami. V lončarskih delavnicah v Groß-Gerau so izdelali fino namizno keramiko Terra Nigra, grobo marmorirano keramiko, keramiko z zlato sljudo, engobirano keramiko, oksidacijsko in redukcijsko namizno keramiko ter grobo kuhinjsko keramiko, katere je bilo največ. Z naravoslovnimi analizami je bila potrjena tudi trgovina z izdelki do bližnjega večjega naselja, postavljene pa so bile tudi fizikalne, kemične in tipološke razlike z referenčnimi skupinami keramike iz Mainza, Wormsa in drugih večjih okoliških rimskih centrov Germanije Superior.

Dobra analiza struktur lončarskih delavnic, s tipološko analizo proizvedene keramike, katalogom tipov, primerjavo s proizvodnjami sosednjih območij je podkrepjena z naravoslovnimi analizami. Delo daje vpogled tako v delovne postopke posameznih delavnic kakor v kulturne povezave v regiji, v kateri so te delavnice delovale.

Tina ŽERJAL

Norbert Hanel: *Groß-Gerau III. Die reliefverzierte Terra Sigillata der Ausgrabungen 1989-1992 im römischen Vicus von Groß-Gerau, "Auf Esch"*. Frankfurter Archäologische Schriften 12, Habelt, Bonn 2010. ISBN 978-3-7749-3639-3. 150 str.

Z 12. zvezkom serijske publikacije Frankfurter Archäologische Schriften, ki jo izdaja Inštitut za arheološke znanosti Goethejeve univerze iz Frankfurta na Majni, se nadaljujejo objave najdišča Groß-Gerau. Na lokaciji "Auf Esch", na strateški točki v okljuku reke, so najstarejše najdbe znane že s konca 19. stoletja, prva izkopavanja rimskega vojaškega tabora s pripadajočo naselbino, danes poimenovana tudi Groß-Gerau I, pa so potekala v 60. letih 20. stoletja. Med leti 1989 in 1992 so nato izkopavali pod vodstvom Norberta Hanela. Izkopavanja so poimenovana Groß-Gerau II, izvedla jih je izpostava Hessenskega deželnega urada za varstvo spomenikov iz Darmstadta. Leta 1997 so raziskave prevzeli sodelavci Inštituta za arheološke znanosti Goethejeve univerze iz Frankfurta, ki uspešno odkrivajo zgodovino najdišča z najrazličnejših vidikov.

Že leta 1995 je Hanel končal svoj rokopis o sigilatnem posodju, ki je bilo najdeno med izkopavanji med leti 1989 in 1992. S predhodnimi objavami najnovejših raziskav inštituta je njegova objava pomemben delček v mozaiku vedenja o tako pomembnem naselju v provinci *Germania Superior*.

V delu so tipološko objavljeni vsi odlomki galske in germanske reliefne sigilate. Natančneje so obdelane proizvodnje iz južnogalskih naselij La Graufesenque (ki predstavlja kar polovico odkritih odlomkov), Montans in Banassac. Reliefna sigilata iz srednje Galije pripada proizvodnji iz Lezouxa. Med proizvodnjami reliefne sigilate iz vzhodne Galije in zgodnje Germanije so prepoznane Faulquemont-Chémery, La Madeleine, Lavoye, Echweilerhof, Blickweiler, Heiligenberg in Trier. Največji delež reliefnega posodja iz te regije pa je bil izdelan v delavnicah v bližnjem Rhein-zabernu ter v še nelokalizirani vzhodnogalski delavnici.

Pri vsaki proizvodnji so analizirani žigi lončarjev, okras in oblike sigilatnega posodja. Katalog je organiziran po oblikah, v okviru teh so predstavljene posamezne proizvodnje.

Delo daje dober pogled na trgovino s sigilatnim posodjem vzdolž germanskega limesa v zadnji četrtini 1., v 2. in na začetku 3. stoletja, saj sta bila naselje in vojaški tabor Groß-Gerau postavljena okoli 25 km od meja imperija. Dotok sigilatnega posodja je bil izjemno povezan z oskrbo vojske in se je po njenem odhodu spremenil.

Tina ŽERJAL

Joaquín L. Gómez-Pantoja (con la coll. di **Javier Garrido**): *Epigrafia anfiteatrale dell'Occidente romano VII. Baetica, Tarraconensis, Lusitania*. Vetera 17. Edizioni Quasar, Roma 2009. ISBN 978-8-8714-0377-9. 313 str.

Knjiga je 17. zvezek v zbirki *Vetera*, ki jo izdaja Silvio Panciera in v kateri so objavljena monografska dela s področja antike s poudarkom na epigrafiki. Hkrati pa je 7. zvezek podserije *Epigrafia anfiteatrale dell'Occidente romano*, ki jo izdaja Gian Luca Gregori; v njej so sistematično objavljeni rimski napisi Italije in provinc zahodnega dela rimskega imperija, ki se nanašajo na amfiteatre, gladiatorje in vse, kar je povezano z gladiatorskimi igrami in boji z divjimi zvermi ter podobnimi prireditvami. V antiki so bili gladiatorski dvoboji in borbe z zvermi zelo popularni in znani izrek *panem et circenses*, "kruha in iger", ki je veljal za široke ljudske množice, lepo odraža velik pomen, ki so ga tovrstne igre imele v antiki.

V knjigi je zbranih 148 različnih rimskih napisov, ki so kakorkoli povezani z amfiteatri treh provinc Hispanije (antične Španije), namreč Betike, Tarakonske province in Luzitanije; porazdeljeni so na 74 kataložnih enot, skoraj vsi so bili ponovno pregledani, veliko jih je ponazorjenih s fotografijo. Vseh sedem zvezkov je sestavljenih po enotnih kriterijih, ki jih je v prvem zvezku, v katerem je izdala in komentirala napise iz mesta Rima, postavila Patrizia Sabbatini Tumolesi. Katalog je razdeljen na štiri velika poglavja, od katerih so v prvem objavljeni dokumenti, ki se nanašajo na upravljanje iger. Ti so posebej zanimivi, ker so redki, med njimi pa je nekaj izredno važnih dokumentov, kot npr. paragrafi iz dveh ohranjenih mestnih zakonikov, ki omenjajo igre, ter tako imenovani zakon o gladiatorjih na bronasti plošči iz Italike. Mestna zakonika sta znamenita *lex coloniae Genetivae Iuliae oz. lex Ursonensis*, ohranjen na bronasti plošči iz Osune, cesarijske kolonije Urso, in *lex Flavia municipalis*, ohranjen na bronastih ploščah iz Irnija. Prvi dokazuje, da so se gladiatorske igre uprizarjale tudi v majhnih mestih.

V prvem zakoniku, ki je bil sicer najden v antičnem mestu *Urso*, verjetno pa je veljal tudi za druga mesta v imperiju, so zapisana pravila v zvezi z gladiatorskimi in drugimi igrami, ki so bile vedno uprizarjane v okviru kulturne manifestacij. Velik poudarek v zakoniku je veljal temu, kdo ima pravico do dolžnih sedežev v amfiteatru, kar je bilo strogo določeno: visoki svečeniki (*pontifices, augures*) so sedeli poleg mestnih svetnikov (*decuriones*). Oba župana in edili so morali v času svojega mandata oskrbeti igre (trajale so štiri dni), deloma tudi na svoje stroške, ki niso bili majhni, znašali so vsaj 2000 sestercev. Drugi zakonik je iz časa Domicijana in je nedvomno veljal za ves imperij; v njem je nekaj paragrafov veljalo raznim svetim obredom, igram in večerjam, nad katerimi sta bdela oba župana in odredjala, kdo bo poskrbel za finance in njihovo izvedbo. Za razliko od starejšega zakonika je ta prepuščal veliko več svobode visokim mestnim uradnikom in je le sumarno odredil vsote, namenjene igram in kdo je zanje odgovoren, kar so ne nazadnje narekovali različni gospodarski razvoj posameznih mest in njihove različne tradicije.

Prvi del, ki predstavlja katalog dokumentov, je razdeljen na štiri večja poglavja. Prvi obravnava napise, ki govorijo o administraciji iger in poleg zakonikov komentira še napise

prokuratorjev, ki so imeli na skrbi gladiatorske družine, ter osebja, ki jim je bilo podrejeno. Drugi obravnava različne vrste iger, od gladiatorskih (*munera*) do bojev z zvermi (*venationes*), in mladinskih iger (*iuvenalia*, *lusus iuvenum*). V tretjem poglavju so navedeni napisi različnih vrst gladiatorjev, njihovih šol in učiteljev ter lovcev na divje zveri. V zadnjem poglavju prvega dela pa je komentirana vsa dokumentacija, ki se tiče samih amfiteatrov in z njimi povezanih zgradb. V drugem delu je gradivo, ki je bilo obravnavano v prvem delu, ponazorjeno tabelarično in v zaključnem podpoglavju v celoti ovrednoteno, pri čemer je skoraj neizogibno, da se marsikaj iz komentarjev tu ponovi. Knjigo zaključujejo podrobni indeksi, ki vsebujejo poleg epigrafskih tudi indeksi modernih avtorjev, okrajšano citirana literatura (ki ne vsebuje vseh citiranih del) pa je navedena na začetku knjige.

Začetki gladiatorskih iger v Hispaniji so zanimivi, saj zgodovinar Livij poroča (28, 21), da je Publij Kornelij Scipion že leta 207 pr. Kr. v mestu *Carthago Nova* organiziral gladiatorske igre v čast očeta in strica, ki sta umrla pred petimi leti. Livij ni bil začuden nad tako zgodnjim datumom teh iger, temveč nad tem, da so bili gladiatorji svobodnega stanu in med njimi nekateri celo ugledni posamezniki. Azinij Polion v pismu Ciceronu omenja (*ad fam.* 10, 32, 2–3), da je Lucij Kornelij Balb v Gadesu sredi 1. stoletja pr. Kr. organiziral gladiatorske igre in boje z zvermi, kar kaže, da so bile te prireditve v 1. stoletju pr. Kr. priljubljene tudi na skrajnem koncu imperija. Polion omenja Ciceronu dogodek zato, ker je bil zgrožen, da je nekdo iz političnih razlogov v areni ubil svojega idejnega nasprotnika, ki je bil rimski državljani.

V času imperija je iz mestnih zakonikov znano, da je bilo teh iger veliko, zato preseneča, da je ohranjenega gradiva tako malo; domnevno so ovekovečili le primere, ki so bili iz tega ali onega razloga posebej pomembni oz. nadpovprečni. Tako so npr. v kraju *Singili Barba* ob koncu mandata s spomenikom počastili župana (*Ilvir*) Marka Valerija Prokulina, ker je zelo dobro upravljal mesto, organiziral tako javne kot privatne igre (namreč z javnim in s svojim denarjem), v gledališču je priredil mladinske igre, nudil vsem prebivalcem, tako moškim kot ženskam, zastoj telovadnico in kopalnišče ter vsem brezplačno razdelil olje. Za nas je zanimiv tudi počastilni napis, ki ga je računovodja (*tabularius*) Valerijan dal postaviti svojemu prokuratorju (visokemu finančnemu uradniku) Kvintu Antoniju Graniju Erasinu, ki je bil v Betiki in Luzitaniji zadolžen za pobiranje davka od dediščin, pred tem pa je skrbel za finance in delovanje gladiatorskih družin v Italiji (v regijah Emiliji, Transpadani in Liguriji), v obeh Panonijah in Dalmaciji.

Nekaj evidence se nanaša tudi na različne tipe gladiatorjev in na njihovo oborožitev, na njihove nagrobnike in na posvetila božanstvom, največ Nemezi. Med tipi gladiatorjev so pogosti *thraeces*, gladiatorji v tračanski bojni opravi, *murmillones* (v keltski bojni opremi, s keltsko čelado, na katere vrhu je bila upodobljena riba) in *retiarii*, ki so se proti slednjim borili s trizobom in mrežo, ki so jo morali vreči nasprotniku čez glavo in ga potegniti na tla.

Zanimivo je, da so gladiatorji Nemezi posvečali tudi *vestigia*, sledove stopinj oz upodobitve stopal; ta posvetila vsa izvirajo iz mesta *Aelia Italica* blizu današnje Seville.

Včasih so jih razlagali kot posvetilo po opravljenem romanju ali potovanju, vendar se zdi verjetneje, da bi morda obeleževali prisotnost posvetitelja napisa pred božanstvom oz., če gre za dva para, tesno povezavo med posvetiteljem in božanstvom. V zadnjem podpoglavju so našeta mesta, v katerih so dokumentirani amfiteatri; ta so v onostranski Hispaniji (*Baetica*) med drugimi *Aelia Italica*, *Carmo*, *Astigi*, *Gades*, *Hispalis* in *Siarum*, v tostranski Hispaniji (*Tarraconensis*) *Tarraco*, *Emporion*, *Barcino* in *Toletum*, v Luzitaniji (ki bolj ali manj ustreza Portugalski) pa *Augusta Emerita*, *Conimbriga* in *Ebora*.

Za konec še nekaj kritičnih pripomb, ki pa v ničemer ne zmanjšajo velike vrednosti te knjige, ki je pomembna za vse, ki se ukvarjajo z epigrafiko in antično zgodovino in s tema vedama povezano tematiko (šport v antiki, religija, imenoslovje ipd.). Škoda je, da napisi niso prevedeni, ker so zato nedvomno manj dostopni mladim kolegom in tistim iz drugih strok, ki jih tematika zanima, pa ne znajo latinsko. S tehničnega vidika pa bi bilo bolje, da bi bile fotografije napisov in spomenikov objavljene ob samem prepisu napisa oz. opisu spomenika in ne na koncu, na priloženih tabelah. Zadnja pripomba se nanaša na citiranje: besedilo bi bilo manj obremenjeno, če bi bila priložena celotna bibliografija in bi bili citati, ki so med besedilom, navedeni okrajšano. Sicer sodi knjiga v sam vrh dobro napisanih epigrafskih del in zasluži vso pohvalo; ne nazadnje je, kolikor lahko presodim, prevedena v odlično italijanščino in se prijetno bere.

Marjeta ŠAŠEL KOS

Supplementa Italica. Nuova serie 24. Edizioni Quasar, Roma 2009. ISBN 978-88-7140-419-6. 249 str.

Že štiriindvajseti zvezek pomembne epigrafske serije *Supplementa Italica* (nova serija) na skoraj 250 straneh prinaša novoobjavljene napise iz različnih delov Italije. Predstavlja pomembno dopolnilo k že obstoječim korpusom, ki jih na eni strani bogati z novoodkritimi napisi, na drugi strani pa dopolnjuje z novimi ugotovitvami in literaturo. Uvod je, kot tudi v prejšnjih zvezkih, napisal Silvio Panciera, upokojeni profesor na univerzi La Sapienza v Rimu in urednik monografije. Uvodu sledijo trije večji razdelki, ki poročajo o novih napisih – vsega skupaj jih je 77 – ali revidirajo stare objave, s čimer so bili stari napisi znova interpretirani in sedaj prinašajo drugačne, boljše informacije ali dopolnitve o že objavljenih napisih v predhodnih zvezkih zbirke.

Prvi razdelek obsega poglavje *Supplementa*, ki prinaša podatke o novih napisih iz treh antičnih mest: iz Sipontuma iz Druge regije (Apulija in Kalabrija), iz mesta *Pausulae* iz Pete regije (Picena) in iz mesta *Tarvisium* iz Desete regije (Venecije in Histrije). Za vsako mesto je zbrana vsa novejša literatura, s posebnim poudarkom na epigrafski literaturi. Prav tako je na začetku vsakega mesta kratek oris o arheoloških, topografskih, etimoloških ali drugih raziskavah, ki so bile opravljene v mestu in okolici, in so spremenile dosedanje vedenje o antičnem mestu. Drugi razdelek z naslovom *Supplementorum Supplementa* v prvem podpoglavju izpod peresa Marca Zocchia prinaša napise iz

mesta *Forum Novum* in predstavlja hkrati dodatek k napisom tega mesta izpred petnajstih let. V drugem podpoglavju pa je Valentina Pistarino zbrala nove napise in dopolnila stare objave za mesto *Hasta – Ager Hastensis*. Sledi tretji razdelek, naslovljen *Italia, Sicilia, Sardinia Epigraphicae*, ki prinaša že tretji del epigrafske bibliografije in ga je, kot že prva dva dela, zbral Gian Luca Gregori.

Mesto *Sipontum*, današnji Siponto, je postalo rimska kolonija že leta 194 pr. Kr. Leži na nekdanjem ozemlju, imenovanem *Daunia*, ki so ga po 2. punski vojni Rimljani odvzeli Arpinom in kjer so poleg Siponta ustanovili še druge rimske kolonije, kot so *Matinum*, *Arpi*, *Vibinum* idr. Iz Siponta je v tem zvezku objavljenih 13 napisov, ki jih je zbrala in komentirala Marcella Chelotti. Poleg treh fragmentov in dveh gradbenih napisov med novoodkritimi napisi prevladujejo nagrobniki. Med njimi izstopa nagrobnik [M.?] Avrelija Prokula, prefekta kohorte *III Alpinorum*, ki je bila do 3. st. nameščena v Dalmaciji, kasneje pa verjetno premeščena v Panonijo.

Napise iz mesta *Pausulae* je zbrala in opisala Fabiola Branchesi. Municipij *Pausulae* je slabo poznan, težko ga je locirati, rimskih napisov pa praktično ni. Ravno zato so pomembni novoodkriti napisi, ki jih je v tokratnem zvezku kar 26. Pod številko 5 je objavljen fragment javnega napisa, na katerem so omenjeni prebivalci municipija – *Pausulani*. Novih je pet svinčenih ploščic (*tesserae*), ki so bile namenjene označevanju zneska v vreči (*tessera nummularia*), označevanju blaga ali pa so preprosto služile kot dokazilo o plačilu. Med številnimi nagrobniki in fragmenti nagrobnih napisov izstopata dva napisa: pod številko 16 je objavljen napis nagrobnika, ki je zapisan v obliki pesmi s končno rimo. V prvem delu je z imenom naveden pokojni Gaj Sentidij Saturnin, v drugem delu pa je v elegijskem daktilu zapisana formula "ta nagrobnik mi je postavil tisti, ki ga je moja smrt užalostila". Podobna formula je vklesana tudi na napisu CIL V 4170 ("ta napis je postavil tisti, ki ga je moja smrt užalostila"). Na podlagi tridelne strukture imena pokojnika kakor tudi primerjav glede metrike in formule napisa se nagrobnik Gaja Sentidija Saturnina datira v 1. st. po Kr. Drugi napis pod številko 25 je zapisan v vulgarni latinščini. Vulgarna latinščina prinaša nekatere posebnosti, ki se razlikujejo od klasične latinščine: slovnična pravila se nekoliko spremenijo, pojavijo se nove besede, najopaznejša pa je zamenjava črk. To se opazi na prvi pogled tudi na tem napisu, kjer namesto klasičnega *quis* v pomenu "kdo" piše *kys*, glagol *vexaverit* v pomenu "vznemirjati, pokončati" pa je zamenjala poznoantična oblika *bixaberit*.

Sledi najdaljši epigrafski članek o novih rimskih napisih iz mesta *Tarvisium*, zdaj Treviso. Rimljani so na mestu bronastodobne naselbine zgradili svoje mesto, ki je morda že 49 pr. Kr. dobilo municipalne pravice. V tokratnem zvezku *Supplementa Italica* je objavljenih oz. na novo prebranih kar 40 napisov. Napise sta zbrala in komentirala Filippo Boscolo in Franco Luciani. Kot prva najdba se navaja bronasta čaša, na kateri je vrezan napis, da je "Gaj Tarvizij Sekund, član kolegija štirih mož z edilskimi pooblastili, poklonil dar Junoni". Gentilno ime darovalca je izpeljano iz toponima mesta, kar bi kazalo na to, da je morda romanizirani staroselec, ki se je povzpел do javne uradniške službe. Izjemna najdba je oltar, posvečen kapitolski triadi Jupitru, Junoni in Minervi. Za

spomenik kraj, datum in okoliščine odkritja niso znani, sam spomenik pa predstavlja doslej edino tovrstno najdbo v mestu, ki morda nakazuje prisotnost glavnega svetišča (*Capitolium*) v mestu. Pod številko 3 je naveden nagrobnik Tita Elija Materna, veterana legije *II Italica*. Legija, ki jo je ustanovil Mark Avrelij na začetku markomanskih vojn, je bila do leta 170 v provinci Dalmaciji, kasneje, do 5. st., pa v Noriku. Tit Elij Matern se je kot veteran vrnil v mesto *Tarvisium*, kjer si je kupil sarkofag, v katerem je bil kasneje pokopan. Med novimi napisi se pojavlja še en vojaški nagrobnik dveh bratov, veteranov legije *XV Apollinaris*. Omenjeno legijo je ustanovil že Gaj Julij Cezar, ko je potreboval močno vojsko za boje v Galiji, kasneje pa je z isto legijo svoje dosežke pri Akciju slavil Avgust. Med drugim se kot sedež legije *XV Apollinaris* omenjata *Siscia* in *Emona*, vendar so najnovejše raziskave potrdile, da *Emona* ni bila legijski tabor.

Že tolikokrat izpostavljen pomen te serije bi lahko vedno znova poudarjali. Podatki, ki jih serija prinaša z vsakim zvezkom, nudijo pomembne informacije tako raziskovalcem rimskih napisov kakor tudi arheologom, zgodovinarjem in drugim raziskovalcem, ki se na kakršenkoli način ukvarjajo z rimskimi mesti in njim pripadajočim podeželjem. Z etimološkimi, topografskimi, arheološkimi, zgodovinskimi podatki poskušajo avtorji dopolniti dosedanje vedenje o posameznih rimskih mestih in podeželju, novi epigrafski spomeniki pa tako prispevajo dragocen delček k celoti.

Anja RAGOLIČ

Stephan Karl, Gabrielle Wrolli: *Der Alte Turm im Schloss Seggau zu Leibnitz. Historische Untersuchungen zum ältesten Bauteil der Burgenanlage Leibnitz in der Steiermark.* Forschungen zur geschichtlichen Landeskunde der Steiermark 55, Lit Verlag, Berlin, Münster, Wien, Zürich, London 2011. ISBN 978-3-643-50313-8. 352 str.

Salzburški nadškof Konrad I (1106–1147) zavzema v salzburški nadškofiji častno drugo mesto, takoj za ustanoviteljem sv. Rupertom. Za našo zgodovino je pomemben tudi zato, ker je posesti svoje nadškofije na vzhodu zavaroval s tremi utrdbami: v Brestanici, na Ptuju in v Lipnici/Leibnitz. Zadnji od trojice je posvečena monografija Stephana Karla in Gabrielle Wrolli.

Grad je zanimiv tudi zato, ker je ob njem 1218 nastala še graščina Seggau kot rezidenca sekavskih škofov. Tedanji salzburški nadško Eberhard II je namreč ustanovil novo sufragansko škofijo v Seckau na zgornjem Štajerskem, vendar je njen škof prebival v graščini pri Lipnici. Šele v 16. st. sta se oba graščinska skupka zlila v celoto.

Od konca 15. st. dalje je grad zbujal pozornost humanistov in starinoslovcev (kot se zdi, je bil prvi med njimi naš rojak Avguštin Tyfern) zaradi izjemnega števila antičnih spolij, rimskih nagrobnikov in spomenikov. Osrednji in najstarejši del gradu je bil kvadratni stolp z do 4 m debelimi zidovi. Njihova debelina je unikatna v širšem evropskem prostoru.

Stolp je glavni predmet obravnave obeh avtorjev. Vse do danes na gradu še ni bilo načrtnih arheoloških raziskav. Vsaj gradbena dela pri preurejanju gradu v zadnjih letih pa so vendarle bila tudi arheološko dokumentirana.

Gre za dokumentacijo o delih stavb, medtem ko drobne najdbe še niso bile odkopane. Deloma tudi zato, ker so bile kulturne plasti na delu sedanjega dvorišča uničene do geološke podlage. Kljub temu sta se avtorja pogumno lotila zbiranja ter soočanja pisnih in stavbno-arheoloških virov.

Zaradi izjemnega števila antičnih spolij avtorja domnevata, da je na hribu stala utrdba že v pozni antiki. Vsekakor so bile rimske spolije vzdane samo v glavni stolp, ne pa tudi v mlajše grajske stavbe. To bi nakazovalo, da je gradivo za stolp bilo že na kraju samem in ne nekje v sosesčini, od koder bi kamenje lahko dovažali tudi pozneje. Presenetljiva širina zidov stolpa avtorja napeljuje na misel, da so morda nastali celo že v 10. stoletju. Opozarjata na širino zgradbe na Ptujskem gradu, ki ima prav tako 4 m široko obodno poglobitev. Ker so v zadnjih desetletjih argumenti, ki so v omenjeni ptujski zgradbi videli odtis izruvanih temeljev stolpa, skopneli tako zaradi novih arheoloških odkritij na Ptujskem gradu kot tudi zaradi boljšega kontekstualnega poznavanja problematike, njuna primerjava ne pomaga k dataciji lipniškega stolpa. Vsekakor pa je lipniški stolp že stal v 12. stoletju.

S pomočjo pisnih virov in slikovnih upodobitev gradu dokumentirata nadaljnjo usodo stolpa. Konec 16. st. in na začetku 17. st. je bil stolp nadzidan in spremenjen v zvonik. 1815 se je nenadoma začel rušiti, popravilo tedaj ni bilo mogoče, zato so ga do 1831 postopoma podrli. Pri tem je prišla na dan izjemna količina rimskih spomenikov. Krajevni jurist Kasparju Harbu, članu zgodovinskega društva Štajerske, gre zasluga, da je kamne dokumentiral v sliki in besedi ter dosegel, da so jih vzdali v novi del graščine. Drugi del knjige je tako izdaja rokopisa Kasparja Harba o Lipnici in njeni okolici v času Rimljanov ter objavo njegovih risb.

Knjiga je minuciozno in skrbno delo, ki je iz razpoložljivih informacij sestavila smiselno zgodovino lipniškega starega stolpa in naredila poklon starinoslovcu Harbu. Hkrati je odlično izhodišče bodočim arheološkim raziskavam, ki jih spodbuja na najbolj inteligen način – z objavo doslej znanega.

Andrej PLETESKI

Christopher Thomas Green: *Winding Dali's Clock. The Construction of a Fuzzy Temporal-GIS for Archaeology.* BAR International Series 2234, Archaeopress, Oxford 2011. ISBN 978-1-4073-0796-1. 159 str.

“Archaeology is fundamentally concerned with both space and time: dates, chronologies, stratigraphy, plans and maps are all routinely used by archaeologists in their work. To aid in their analysis of this material, the use of Geographic Information Systems (GIS) by archaeologists has become widespread. However, GIS are conventionally ignorant of time. ... A GIS capable of dealing with temporal data is referred to as a temporal-GIS (TGIS) ... The creation of ... TGIS is the subject of this book ...”

The marvellous Foreword of the book at hand, from which the above quotes derive, takes the effort out of writing an *in medias res* introduction, a task usually involved in writing up a review. And the rest of the book does not fall

far behind in quality. The work at hand is a publication of a PhD dissertation at the University of Leicester defended in 2008 with minor changes. Unfortunately, the figures did not “travel” well since they were clearly designed for a colour digital publication. Especially the maps in chapter six are all but illegible. Still, most of the figures get their meaning across. In view of some of the other awful imagery published by Archaeopress, this part of the book can be described as of an average quality.

The content of the book is divided into eight chapters including the introductory chapter. Chapters two through four deal with the theoretical background. At first the theoretical basis of how archaeologists should (theoretical background on models of time) and do (time in “everyday archaeology”) perceive time are discussed. Then some of the more important previous work by both geographers and archaeologists is presented. Those who are familiar with the TGIS concepts should skip directly to the fifth chapter. There the methods for dealing with uncertainty and the construction of the new archaeological TGIS are discussed. Chapters six and seven bring two case studies from Britain, an intra-site one from the Neolithic/Early Bronze Age Period and a regional one from the Roman Period. Speaking of the chapters, a technical mishap of the book is the fact that the text constantly refers to numbered chapters, whereas in Contents the chapters are neither numbered nor does, e.g., row four correspond to chapter four but rather to Chapter one: Introduction.

Technicalities aside, let us focus on the content. Time and space are linked, since all movement in space is also movement in time. This has been long recognized in the theoretical GIS but the implementation has eluded the researchers. Enters TGIS, both a field of study and the system that results from that study. In archaeological TGIS things are further complicated by the *fuzziness* of archaeological time, which renders commercial TGIS - designed to deal with modern *linear* time - useless. The well-written introductory four chapters summarize the extensive body of theoretical work on the subject. It manages to do this without dwelling too deep on quantifying spatial and temporal dependences using Bayesian statistics. This area is adequately covered by other volumes (e.g. *Spatial Data Analysis* by Robert Haining) and is often all but incoherent to a “GIS-enabled” but statistically-challenged archaeologist such as myself. Green brings the reader fluently to the following take-home messages. (i) Archaeological TGIS needs to deal simultaneously with disparate sources of dating evidence with varying precisions and accuracies. (ii) When dealing with this uncertainty – commonly referred to as fuzziness – specific statistical methods are needed. (iii) In order for an archaeological TGIS to be of any practical use it needs to be able to integrate and/or compare fuzzy dates. Also, a practical concern is to bring all of this to the notoriously ignorant archaeological public in a nice and free package, that can be run in the most commonly used GIS environment. Or, as the author puts it politely “the software produced ought to be intuitively understandable and accessible to most GIS-aware archaeologists without them having to gaze too far beyond their current software horizons”.

Chapter five first summarizes previous attempts to achieve the above mentioned. In continuation a concise

description of the author's implementation, i.e. software package, is laid out.

Case studies in chapters six and seven adequately serve the purpose of illustrating the capabilities of the software. An interesting detail from the intra-site case is the fire clearance study that would hardly be possible by any other method known to me. It also carries an important message that C14 samples in the future should be sampled not only vertically (many samples from many layers) but also horizontally, i.e. sampling in space/landscape. Therefore, it is hard to envisage the TGIS study of intra-site data that have not been sampled with TGIS in mind. The regional chronology case study of pottery collected through field survey brings excellent results. And the best thing is that most of us can envisage carrying out a similar case study since the appropriate data sets abound in archaeology.

The best test of any software is obviously first hand experience. The software is released under GNU public licence and it comes packaged in the form of an ArcGIS 9.x template. Unfortunately though, there are no sample data provided. Since acquiring the appropriate data is not trivial but rather crucial for the useful implementation, as exemplified in case studies provided in the book, I had

to resort to watching an online tutorial. It does seem that one can start working the moment one acquires a suitable data set and a suitable set of questions to be answered. It would seem, then, that for a "GIS-aware" archaeologist who has read the book (or is otherwise familiar with TGIS concepts) there is indeed a zero learning curve.

In conclusion, this book is an excellent reader into TGIS for archaeologists, providing all the necessary tools for archaeological TGIS students and novice professionals: theoretical background, the history of methodology, case studies that help digest the absorbed knowledge and, most important of all, an actual toolset to implement it in arguably the most widely used GIS software in archaeology (fingers crossed for a version supporting ArcGIS 10.x). Those who have delved into archaeological TGIS in the past will gain precious case studies against which the future work can be compared.

Those who are too eager to wait for their own copy of the book can make the first steps into the TGIS by visiting the author's web page at <http://www.zen26819.zen.co.uk/tgis.html>.

Benjamin ŠTULAR

Bibliographia archaeologica Slovenica selecta

1. OSREDNJE SLOVENSKE ARHEOLOŠKE REVIIJE 2010 / 1. THE CENTRAL SLOVENIAN ARCHAEOLOGICAL JOURNALS 2010

Predkovinske dobe / Stone Ages

Budja, M., The archaeology of death: from "social personae" to "relational personhood". – *Documenta Praehistorica* 37, 2010, 43–54.

Kramberger, B., Zgornje Radvanje, Cluster 10 – a Late Neolithic pit with a structure and smaller pits. – *Documenta Praehistorica* 37, 2010, 311–337.

Mlekuž, D., Bodies, houses and gardens: rhythm analysis of Neolithic life-ways. – *Documenta Praehistorica* 37, 2010, 193–204.

Kovinske dobe / Metal Ages

Črešnar, M., New research on the Urnfield period of Eastern Slovenia. A case study of Rogoza near Maribor / Nova spoznanja o pozni bronasti dobi vzhodne Slovenije na primeru naselja Rogoza pri Mariboru. – *Arheološki vestnik* 61, 2010, 7–116.

Rimska doba / Roman Period

Istenič, J., Late La Tène scabbards with non-ferrous openwork plates / Poznolatenske nožnice s predrtim okra-

snim okovom iz bakrove zlitine ali srebra. – *Arheološki vestnik* 61, 2010, 121–164.

Istenič, J., Ž. Šmit, S. Perovšek, PIXE analysis of Late La Tène scabbards with non-ferrous openwork plates (and associated swords) from Slovenia / Analize PIXE poznolatenskih nožnic s predrtimi okovi (in pripadajočih mečev) iz Slovenije. – *Arheološki vestnik* 61, 2010, 165–173.

Knezović, I., The worship of Savus and Nemesis in Andautonia / Čaščenje Savusa in Nemeze v Andavtoniji. – *Arheološki vestnik* 61, 2010, 187–202.

Laharnar, B., Arheologija bojišč rimske dobe (Roman battlefield Archaeology). – *Arheo* 27, 2010, 73–80.

Šašel Kos, M., Cernunnos in Slovenia? (Cernunos v Sloveniji?). – *Arheološki vestnik* 61, 2010, 175–186.

Šašel Kos, M., Noreja – nerešena uganka (Noreia – an Unsolved Enigma). – *Arheo* 27, 2010, 81–90.

Srednji in novi vek / Middle and New Ages

Predovnik K., T. Nabergoj, Archaeological research into the periods following the Early Middle Ages in Slovenia / Arheološke raziskave obdobja po zgodnjem srednjem veku v Sloveniji. – *Arheološki vestnik* 61, 2010, 245–295.

Več obdobj / Multiple Periods

Poročila različnih avtorjev o arheoloških izkopavanjih na različnih najdiščih na območju Slovenije. – *Varstvo spomenikov. Poročila* 46, 2009 (2010).